

DOROTA DYMEK

<https://orcid.org/0000-0002-8902-9373>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej

al. Kraśnicka 2D, 20-718 Lublin

dorota.dymek@umcs.pl

JOLANTA JÓŹWIK

<https://orcid.org/0000-0001-7041-3781>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej

al. Kraśnicka 2D, 20-718 Lublin

jolanta.jozwik@umcs.pl

Kształtowanie placów miejskich na przykładzie miast województwa lubelskiego

Shaping Town Squares on the Example of the Towns of Lubelskie Voivodeship

Abstract: The aim of the study is to compare activities undertaken within the framework of shaping the main public spaces of the towns of Lubelskie Voivodeship and to verify the hypothesis of unification of the physiognomy of public town squares. In addition, the authors try to define other trends in the formation of urban public spaces, paying particular attention to the changes that have been made in the development of town squares. The study includes 48 projects assuming a change of spatial development or the creation of town squares in 39 towns of the Lubelskie Voivodeship in the years 2000–2020 (total of 40 town squares). Revitalization activities undertaken as part of the arrangement of town squares are typical for this kind of investments. They include equipping with elements of small architecture, building or modernizing a fountain, modernizing the square's surface, organizing greenery and locating car parks. For the negative tendencies can be considered the physiognomy unification of town squares, excessive curing of the surface and the departure from the region's culture, tradition and history.

Keywords: spatial development; unification; excessive curing; town square; revitalization activities

Abstrakt: Celem artykułu jest porównanie działań podjętych w ramach kształtowania kluczowych przestrzeni publicznych miast województwa lubelskiego oraz weryfikacja założenia o powszechnej unifikacji ich fizjonomii. Dodatkowo autorzy starają się określić inne trendy w formowaniu tych miejskich przestrzeni publicznych, zwracając szczególną uwagę na zmiany, jakich dokonano w zagospodarowaniu placów. Analiza obejmuje 48 projektów zakładających zmianę zagospodarowania lub utworzenie placów miejskich w 39 miastach województwa lubelskiego w latach 2000–2020 (łącznie 40 placów). Wyniki wskazują, że działania rewitalizacyjne podjęte w ramach aranżacji tych

miejsce są typowe dla tego rodzaju inwestycji. Są to najczęściej: wyposażenie w elementy małej architektury, budowa lub modernizacja fontanny, modernizacja nawierzchni placu, porządkowanie zieleni oraz lokowanie miejsc postojowych. Za negatywne tendencje można uznać unifikację fizjonomii placów miejskich, ich „betonozę” oraz odchodzenie od kultury, tradycji i historii regionu.

Słowa kluczowe: zagospodarowanie; unifikacja; „betonoza”; rynek miejski; działania rewitalizacyjne

WSTĘP

Nieustannie doświadczamy ewolucji przestrzeni publicznych, w tym rynków i placów miejskich. Ewolucja ta często dostosowuje się do różnego typu nacisków, od lokalnych aż po globalne (Carmona 2010). Jednym z narzędzi wspierających przekształcenia placów publicznych jest rewitalizacja, czyli kompleksowy proces, w którym następuje skoncentrowane terytorialnie wyprowadzanie ze stanu kryzysowego terenów zdegradowanych poprzez zastosowanie zintegrowanych działań nakierowanych na lokalną społeczność, przestrzeń i gospodarkę (Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, t.j. Dz.U. 2018, poz. 1398). Place i rynki uznawane są za kluczowy element w procesie rewitalizacji miast (Ziobrowski, Domański 2010; Litwińska 2012; Zięba, Stangel 2016). Działania te wymagają jednak znacznych nakładów inwestycyjnych, które często przekraczają możliwości finansowe gmin (Mazur-Belzyt 2016). W związku z powyższym miasta uzależniają działania rewitalizacyjne od środków finansowych pochodzących ze źródeł zewnętrznych, w tym z funduszy unijnych. W praktyce często oznacza to, że projekty, które nie uzyskają dofinansowania, nie zostaną zrealizowane (Jarczewski, Kułaczowska 2019).

W związku z tym, że w miastach jest coraz więcej terenów zabudowanych, które zaczynają dominować nad miejscami, gdzie ludzie mogą się zatrzymać, odpocząć i obcować bezpośrednio z sercem miejskiej kultury, historii i tradycji, rynki i place publiczne wysokiej jakości, a więc odznaczające się estetyką przestrzeni, dostępnością komunikacyjną oraz szerokimi walorami użytkowymi, kulturowymi, społecznymi, gospodarczymi i środowiskowymi (Szopińska, Rącka 2017; Wojnarowska 2017a), stają się coraz bardziej potrzebne (Lévy 2012).

W niniejszej pracy analizie poddano place, rynki i skwery stanowiące kluczowe przestrzenie publiczne badanych miast, a więc przestrzenie publiczne położone zazwyczaj w centrum, wykształcone w toku rozwoju miasta, często o historycznej randze i prestiżu, skupiające obszar o najliczniejszych funkcjach i największej (spośród innych przestrzeni tego typu) liczbie użytkowników (Wojnarowska 2015, 2017b). Ze względu na dużą różnorodność przestrzeni, które kryją się pod terminem „plac”, jego zdefiniowanie jest stosunkowo trudnym zadaniem. Najczęściej odnosi się on do wolnej (niezabudowanej) przestrzeni

w mieście, powiązanej z siecią ulic, otoczonej zabudową, zielenią, ogrodzeniem lub uskokami terenu (Zgółkowa 2000; Blazy 2004). Wyróżnia się place: reprezentacyjne, komunikacyjne, handlowe, zwykłe (o zróżnicowanych funkcjach użytkowych), dworcowe, kościelne, parkowe, rekreacyjne (skwery) i rynki (Kluźniak 1937; Graczyk, Staszewska 2012). Plac miejski to także przestrzeń odzwierciedlająca tożsamość miasta oraz tło kulturowe społeczności. To w niej gromadzi się społeczność i toczy się „życie miejskie” (Cutini 2014). Przestrzeń ta ma symboliczne znaczenie, przypisane przez jej użytkowników, które wyraża się przez ich postawy i roszczenia, a także przez cele, do których jest ona wykorzystywana (Goheen 1998). I tak np. dla społeczności może mieć znaczenie użytkowe, gdyż to w niej realizowane są różnego typu aktywności, zarówno te obligatoryjne (np. czekanie na autobus, chodzenie do pracy lub szkoły), fakultatywne (np. spacerowanie, odpoczynek na ławce), jak i społeczne (np. rozmowa z innymi, bawienie się dzieci) (Gehl 2011). Z ekonomicznego punktu widzenia place publiczne to miejsca, w których może być prowadzona działalność handlowa i handlowo-targowa (Mantey 2019), ale też czynnik wpływający na ceny nieruchomości położonych w sąsiedztwie – im wyższa jakość przestrzeni publicznej, tym wyższa cena sąsiednich nieruchomości (Carmona, de Magalhães, Hammond 2008). Plac to również swoista wizytówka miasta – „okno do jego duszy”, budująca jego wizerunek i bezpośrednio wpływająca na jego prestiż (Zukin 1995; Kobylarczyk 2012; Memluk 2013; Wojnarowska 2017b). Dzięki temu elementowi przestrzeni można w łatwy i szybki sposób dokonać oceny miasta (Chmielewski 2010), a więc „zaszufladkować” go jako piękne lub brzydkie.

Ze względu na to, że oprócz placów miejskich kluczowymi przestrzeniami publicznymi analizowanych miast są także rynki i skwery, warto zdefiniować te terminy. Rynek to główny plac miejski, otoczony budynkami, często z ratuszem, historycznie stanowiący miejsce handlu i życia społecznego, będący jednocześnie węzłem komunikacyjnym (Kozakiewicz 2003; Blazy 2004). Skwer natomiast to teren o funkcji wypoczynkowej, o stosunkowo niewielkich rozmiarach, posiadający zielony charakter, usytuowany zwykle na placu lub przy obiekcie użyteczności publicznej (*Słownik wyrazów obcych* 1991). Bez wątpienia obszary te stanowią przestrzeń publiczną, która ze względu na lokalizację i cechy funkcjonalno-przestrzenne ma zaspokajać potrzeby społeczności lokalnej, poprawiać jakość życia mieszkańców oraz stwarzać im optymalne warunki do nawiązywania kontaktów społecznych (Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, t.j. Dz.U. 2020, poz. 293). Istotnym wyznacznikiem publicznego charakteru przestrzeni jest zbiorowy sposób jej użytkowania (Karta Przestrzeni Publicznej 2009), co oznacza, że miejskie przestrzenie publiczne, takie jak ulice,

place, rynki, parki czy skwery, to miejsca, które są dostępne dla wszystkich bez wyjątku, a więc są dostępne również dla „obcych”, tj. tych, którzy nie należą do danej społeczności. Dzięki temu, że mogą się oni w niej legalnie znajdować, korzystać z niej i jej doświadczać, dochodzi do interakcji międzyludzkich oraz do inicjowania nowych więzi społecznych (Parysek 2011; Boryczka 2016; Bierwiaczonek 2018). Co więcej, obszary te cechują się otwartym charakterem terenu, układem przestrzennym wnętrza urbanistycznego oraz możliwością zaistnienia w niej aktywności różnego typu (Gruszecka, Gzell, Rembarz 2009). Warto podkreślić, że tereny te zwykle finansowane są ze środków publicznych i udostępniane ich użytkownikom nieodpłatnie (Czepeczyński 2012).

Kluczowe przestrzenie publiczne miast przeważnie wyposażone są w szereg rozmaitych udogodnień, do których należy zaliczyć przede wszystkim elementy wodne (np. studnie, fontanny) oraz roślinność i ławki (Carr, Stephen, Francis, Rivlin, Stone 2009), co ma wpływać na ich reprezentacyjność i walory użytkowe (Kozak, Kimic 2014). Dobrze zaaranżowany plac powinien stanowić bezpieczną, zamkniętą dla ruchu kołowego, otoczoną atrakcyjnymi i zadbanymi fasadami budynków przestrzeń, wyposażoną w miejsca siedzące i estetyczną nawierzchnię, zlokalizowaną w sąsiedztwie działalności komercyjnej (Sitte 1965; Lévy 2012). Dodatkowo przestrzeń ta stanie się bardziej czytelna i funkcjonalna, o ile będzie posiadać uporządkowaną w odpowiedniej formie zieleń (Gawryluk 2015). Zieleń właściwie ułożona w przestrzeni placu miejskiego może podkreślać i potęgować jego wartości (Wejchert 1947). Co więcej, przyczynia się do łagodzenia stresu, ułatwia odprężenie psychiczne, buduje poczucie bezpieczeństwa i więzi społeczne, a więc wpływa na jakość życia mieszkańców. Ponadto odgrywa istotną rolę w zmniejszaniu narażenia na zanieczyszczanie powietrza, hałas i nadmierne ciepło (Braubach i in. 2017; Trzaskowska, Adamiec 2017). Należy podkreślić, że wszystkie elementy znajdujące się w przestrzeni placu oraz jego najbliższe otoczenie muszą ze sobą współgrać i tworzyć jedną harmonijną całość, tak aby można było uznać ją za atrakcyjną (Gehl 2010).

Atrakcyjność placów publicznych oraz oferowany przez nie relatywny komfort i bezpieczeństwo sprawiają, że przestrzeń ta jest pożądana przez ludzi chcących angażować się w jej życie i prowadzić w niej swoje działania (Lynch 1984; Jalaladdini, Oktay 2012). Źle zaprojektowany plac nie sprzyja interakcjom (Rogowska 2016) i nie wpływa pozytywnie na rozwój jednostki. Wprowadzenie ruchu kołowego na plac oraz lokowanie miejsc postojowych w jego obrębie prowadzi do swoistego „zagarnięcia” przestrzeni przez samochody i ich użytkowników, co w konsekwencji może przyczynić się do zatracenia pierwotnej funkcji placu i nadania jej głównie znaczenia komunikacyjnego (Gehl, Gemzøe 2001). Ważne jest także to, aby każde miasto podjęło próbę znalezienia sposobu

na to, żeby przestrzeń ta była na swój sposób unikalna, a więc by odróżniała się od tysięcy innych przestrzeni tego typu na świecie.

Celem niniejszego opracowania jest porównanie działań inwestycyjnych podjętych w ramach kształtowania kluczowych przestrzeni publicznych miast województwa lubelskiego oraz weryfikacja założenia o powszechnej unifikacji ich fizjonomii. Dodatkowo autorzy podjęli próbę określenia innych trendów w formowaniu tych miejskich przestrzeni publicznych, zwracając szczególną uwagę na zmiany, jakich dokonano w zagospodarowaniu placów.

HISTORYCZNE KSZTAŁTOWANIE PLACÓW RYNKOWYCH

Od najdawniejszych czasów przestrzenie publiczne stanowią istotny element zarówno w życiu lokalnych społeczności, jak i w fizjonomii jednostek osadniczych. Z całą pewnością można je nazwać „sercem” organizmu, jakim jest miasto (Kuśnierz-Krupa, Krupa 2015). Pierwsza planowana przestrzeń publiczna w kulturze europejskiej powstała około 500 r. p.n.e. w starożytnej Grecji (Mumford 1961; Low 2000; Hölscher 2007). Ten centralnie położony plac, nazwany agorą, początkowo pełnił funkcję targową, a z biegiem lat także społeczną i kulturową oraz – ze względu na odbywające się na nim zgromadzenia mieszkańców i debaty publiczne – polityczną (Kielczewska-Zaleska 1972; Hölscher 2007). W antycznym Rzymie natomiast centralnym punktem miasta było forum, czyli miejsce, zwykle o prostokątnym kształcie, które – podobnie jak agora w Grecji – ogniskowało życie polityczne, społeczne, sądowe i targowe (Kielczewska-Zaleska 1972). Na uwagę zasługuje fakt, iż place te były projektowane w sposób, który uniemożliwiał regularny ruch pojazdów wewnątrz nich (Grimal 1983).

Średniowiecze, szczególnie w północno-wschodniej Europie, to czas intensywnego procesu zakładania nowych miast (Jażdżewska 2006; Paszkowski 2015). Rynek stanowił centrum układu urbanistycznego, a przemyślane plany zagospodarowania stwarzały możliwość nadania mu prostokątnego lub kwadratowego kształtu (Boerefijn 2000; Słodczyk 2012). Podstawą gospodarki w tym czasie stał się handel, a rynki jako główne place publiczne pełniły przede wszystkim rolę handlową. Ponadto – ze względu na zlokalizowanie w obrębie rynku ratusza, pręgierza i kamienic – w coraz większym stopniu rynki pełniły dodatkowe funkcje, takie jak funkcja administracyjna, polityczna, mieszkaniowa, reprezentacyjna oraz sądownicza (Kostrzewska 2013), a bliskie sąsiedztwo licznych budowli sakralnych pozwalało na wykorzystanie ich także w celach religijnych (Memluk 2013).

Okres nowożytności to powrót do antyku i oparcie myśli urbanistycznej na kompozycji, trwałości, użyteczności i pięknie (Słodczyk 2012). W okresie

tym powstało wiele teoretycznych, często oderwanych od rzeczywistości społeczno-gospodarczej i geograficznej, modeli miast idealnych ze zlokalizowanym w centrum reprezentacyjnym rynkiem otoczonym najważniejszymi budynkami. Jednakże ze względu na to, że istniejąca sieć miejska była wystarczająca, a miasta prawie w całości były wyposażone, okres ten skupiał się głównie na porządkowaniu i przekształcaniu istniejącej przestrzeni miejskiej poprzez wdrażanie założeń osiowych, nadawanie głównym przestrzeniom publicznym wyrazistego i godnego (tj. reprezentacyjnego) wyglądu oraz wprowadzanie do krajobrazu miasta nowych elementów, takich jak rzeźby czy pomniki (Kostrzewska 2013). Wiązało się to również z zabiegiem wyprowadzania handlu i innych funkcji miejskich ze ścisłego centrum na nowe rynki o charakterze pomocniczym (Kuśnierz-Krupa, Krupa 2015).

Revolucja przemysłowa pociągnęła za sobą gwałtowny, często nieprzemysłany i chaotyczny rozrost miast. Wokół powstałych w tamtym czasie zakładów przemysłowych, które *de facto* lokowano poza istniejącą tkanką dawnego miasta, skupiała się charakterystyczna zabudowa robotnicza o niskim standardzie, przeznaczona dla pracowników owych zakładów. Punktem centralnym nowej struktury stało się więc miejsce, w którym koncertowały się wszelkie aktywności związane z działalnością przemysłową (Chmielewski 2010), a przestrzeń publiczna została zdegradowana do roli komunikacji między miejscem zamieszkania a miejscem pracy (Furmanek 2010). Po rewolucji przemysłowej nastąpiło wyraźne osłabienie znaczenia rynków miejskich. W konsekwencji zaczęły być one zastępowane nowymi formami przestrzeni publicznych, takimi jak dworce, porty, bazyry czy domy handlowe (Furmanek 2010; Memluk 2013; Sıramkaya 2019).

Na fizjonomii rynków miejskich, w szczególności w Polsce, piętno odcisnęły czasy wojenne. Ich stan i wygląd zależały głównie od skali zniszczeń, do jakich doszło na terenie miast. Oprócz tego wiele przestrzeni publicznych zmieniło się pod wpływem rządów komunistycznych, w wyniku których place zostały obsadzone zielenią wysoką i zalane monumentalnymi symbolami komunizmu, co miało na celu utrudnienie gromadzenia się ludności (Kuśnierz-Krupa, Krupa 2015). Dodatkowo dalszy rozwój motoryzacji wpłynął na to, że samochód stał się dominującym środkiem transportu w mieście, przez co w drugiej połowie XX w. dochodziło do licznych przekształceń placów miejskich w skrzyżowania (Memluk 2013) i zgrupowania miejsc postojowych.

Obecnie rynki, w szczególności dużych miast, ze względu na nagromadzenie obiektów historycznych, usługowych i kulturowych są miejscami, z których korzystają głównie „obcy”, tj. turyści, inwestorzy, osoby mieszkające na obrzeżach tych miast (Przesmycka 2008). Natomiast w miastach małych i średnich ich głównymi użytkownikami są przedstawiciele społeczności lokalnej (Wojnarowska

2017b). Jednakże niezależnie od wielkości miasta ważne jest, aby podczas dążenia do podnoszenia konkurencyjności miasta i spełniania wymagań globalnej rzeczywistości podejmować odpowiednie działania w celu ochrony wartości historycznej, zachowania lub odzyskania *genius loci* oraz ożywienia kluczowych przestrzeni publicznych miast.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE I METODY BADAŃ

Realizacja założonego celu badań przebiegała w kilku etapach. Pierwszy z nich opierał się na wyznaczeniu obiektów analizy. Badaniu poddano 48 miast województwa lubelskiego (stan na czerwiec 2020 r.)¹, z czego w dalszej analizie uwzględniono jedynie te, które po 2000 r. podjęły działania na rzecz ponownego zagospodarowania istniejących lub utworzenia nowych kluczowych przestrzeni publicznych miast. W związku z powyższym badaniem nie objęto: Bychawy, Chełma, Kazimierza Dolnego, Lubyczy Królewskiej, Łaszczowa, Łukowa, Ostrowa Lubelskiego, Rejowca i Zwierzyńca.

W kolejnym etapie dla wybranych jednostek dokonano przeglądu działań podjętych na rzecz zagospodarowania rynków i placów miejskich. Szczegółowej analizie poddano między innymi założenia projektowe i źródła współfinansowania inwestycji. Szczególną uwagę zwrócono na typy działań podejmowanych na rzecz zagospodarowania rynków i placów miejskich. Było to możliwe dzięki zastosowaniu analizy danych zastanych (*desk research*) udostępnionych na portalach internetowych, takich jak Mapa Dotacji UE, Serwis Regionalnego Programu Województwa Lubelskiego oraz Program Rozwoju Obszarów Wiejskich, a także informacji publikowanych na stronach internetowych właściwych urzędów miast.

Następny etap opierał się na porównaniu zagospodarowania płyt rynków i placów publicznych przed i po realizacji inwestycji, a także na zbadaniu ich podobieństw po zakończeniu działań. Oceny podobieństwa zrewitalizowanych płyt rynków i placów miejskich dokonano w oparciu o analizę wizualną, w której porównano zastosowane rozwiązania kompozycyjne, materiałowe i technologiczne, walory estetyczne przestrzeni, w tym spójność, formę, układ przestrzenny, proporcje, kolorystykę, a także występowanie elementów wodnych oraz zieleni. Dodatkowo zwrócono uwagę na obecność elementów lub innych wyróżników krajobrazu wskazujących na budowanie tożsamości miejsca (nawiązania do tradycji, historii i kultury regionu) oraz ich czytelność.

¹ W latach 2000–2020 cztery jednostki uzyskały status miasta: Tyszowce (1.01.2000), Siedliszcze, Urzędów (1.01.2016) oraz Józefów nad Wisłą (1.01.2018), przy czym trzy ostatnie realizowały zadania inwestycyjne w zakresie kształtowania placów jeszcze jako wsie.

Każda z analizowanych kluczowych przestrzeni publicznych miast została zinwentaryzowana i oceniona podczas inspekcji terenowej. Określanie zmian, jakie zaszły w toku działań rewitalizacyjnych, polegało na wektoryzacji powierzchni zajmowanych przez poszczególne elementy zagospodarowania przy użyciu programu QGIS. Zabieg ten pozwolił oszacować powierzchnie zajmowane przez zielen i nawierzchnie utwardzone przed i po zakończeniu działań inwestycyjnych oraz umożliwił określenie trendu zmian w każdej z badanych przestrzeni. W etapie tym korzystano zarówno z archiwalnych, jak i z aktualnych fotografii, zdjęć lotniczych, ogólnodostępnych ortofotomap oraz dokumentacji projektowych poszczególnych inwestycji.

WYNIKI BADAŃ

Analizie poddano 48 projektów zakładających zmianę zagospodarowania lub utworzenie kluczowej przestrzeni publicznej miasta w 39 miastach województwa lubelskiego. Specyficznym przypadkiem okazało się miasto Łęczna, w którym działania inwestycyjne odnosiły się do dwóch placów miejskich mających docelowo pełnić bardzo podobną funkcję, co wpłynęło na to, że ostatecznie zbadano 40 placów miejskich.

Zdecydowana większość prowadzonych inwestycji podejmowana była w ramach działań rewitalizacyjnych współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej (UE). Niekiedy stanowiły one samodzielne działanie, jak np. w Krasnymstawie, Międzyrzeczu Podlaskim czy Rykach, częściej jednak były jednym z zadań projektowych wchodzących w skład większej inwestycji, jak np. w Dęblinie, Hrubieszowie czy Zamościu. W kilku przypadkach rewitalizacja placu miejskiego przebiegała etapowo. Za przykład może posłużyć Janów Lubelski, Piaski czy Tarnogród. Wszystkie projekty, z wyjątkiem modernizacji placów w Białej Podlaskiej i Puławach (finansowanie z budżetu miasta, w Puławach dodatkowo z Gminnego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej), realizowane były po 2004 r., czyli po włączeniu Polski do grona państw UE. Członkostwo we Wspólnocie umożliwiło jednostkom pozyskiwanie środków finansowych w ramach różnych programów unijnych, takich jak np. Zrównoważony Rozwój Sektora Rybołówstwa i Nadbrzeżnych Obszarów Rybackich (PO RYBY), Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW), Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego (RPO WL), Sektorowy Program Operacyjny Restrukturyzacja i Modernizacja Sektora Żywnościowego i Rozwój Obszarów Wiejskich (SPO ROL) oraz Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego (ZPORR). W miastach województwa lubelskiego najwięcej projektów w zakresie kształtowania kluczowych przestrzeni publicznych zrealizowano przy

wykorzystaniu środków pochodzących z RPO WL – 50%, z czego większość w okresie programowania 2014–2020. Dość dużą popularnością cieszyły się także PROW, SPO ROL i ZPORR, odpowiednio 16,7%, 14,6% i 10,4% projektów. W perspektywie finansowej 2004–2006 zrealizowano 25% projektów, w latach 2007–2013 – 37,5%, natomiast w okresie 2014–2020 – 31,2%. Średnie dofinansowanie projektu wynosiło 66,1% wartości inwestycji. Największe unijne dofinansowanie projektu, bo na poziomie aż 85,0%, otrzymały miasta Nałęczów (w ramach zadań realizowanych w projekcie partnerskim) i Zamość (na drugi projekt), najmniejsze zaś, bo zaledwie 37,6%, Siedliszcze (na drugi projekt). Najbardziej kosztowną inwestycją w zakresie rewitalizacji kluczowej przestrzeni publicznej miasta okazała się rewitalizacja w Lublinie (koszt blisko 67 mln zł), a najmniej – w Józefowie nad Wisłą (koszt blisko 180 tys. zł). Niezależnie od wysokości dofinansowania oraz tego, z jakiego programu unijnego korzystano, podejmowano bardzo podobny wachlarz działań inwestycyjnych. Szczegółowe informacje o projektach na rzecz zagospodarowania istniejących lub utworzenia nowych placów miejskich zamieszczono w tabeli 1.

Szczegółowa analiza projektów pozwoliła na wyodrębnienie głównych działań podjętych w ramach zagospodarowania rynków i placów miejskich miast województwa lubelskiego. Zaliczono do nich: wyposażenie placu w elementy małej architektury; budowę lub modernizację fontanny; modernizację nawierzchni placu; porządkowanie zieleni oraz lokowanie miejsc postojowych. Czynnikiem dodatkowym, którego występowanie badano, było nawiązanie do historii, tradycji lub kultury regionu. Nie zaobserwowano zależności przestrzennej pomiędzy grupą zrealizowanych działań a położeniem miasta. W przypadku Annopola i Zamościa podjęto tylko jedno z wyszczególnionych działań – modernizację nawierzchni. W pozostałych jednostkach zestawy podejmowanych działań były bardzo zróżnicowane. Szczegółowe wyniki inwentaryzacji podjętych działań w poszczególnych miastach przedstawia ryc. 1. Warto w tym miejscu wspomnieć, że oprócz wyodrębnionych w analizie głównych działań niemal we wszystkich miastach prowadzone były inne czynności. Ich niejednorodność, a także punktowy charakter były na tyle duże, że nie wyróżniono dla nich kolejnych, odrębnych kategorii. Stosunkowo często podejmowano prace związane z budową lub modernizacją oświetlenia placu, instalacją monitoringu, budową lub odnowieniem toalet publicznych, renowacją istniejących pomników i studni, wymianą wiat przystankowych czy lokowaniem scen lub amfiteatrów. Pojedynczymi działaniami były np.: lokowanie siłowni zewnętrznej, pergoli, szklanych gablot, kamieni pamiątkowych, stacji ładowania pojazdów elektrycznych; budowa pawilonów handlowych, betonowych siedzisk, schodów terenowych; ogrodzenie rynku; adaptacja piwnic oficyn ratuszowych na cele turystyczne.

Tab. 1. Projekty zakładające zagospodarowanie placów miejskich miast województwa lubelskiego – stan na czerwiec 2020 r. (opracowanie własne)
 Tab. 1. Projects involving the spatial development of town squares of towns in the Lubelskie Voivodeship – June 2020 (own elaboration)

Lp.	Miasto / Town	Wielkość miasta / Town size	Okres programowania / Programming period	Program / The program	Fundusz UE [%] / EU funding [%]	Tytuł projektu / Project title*
1.	Annopol	2–5 tys.	2004–2006	SPO ROL	79,9	Odnowa centrum Annopola wraz z odbudową lokalnego miejsca pamięci
2.	Bełżyce	5–10 tys.	2014–2020	RPO WL	69,1	Rewitalizacja obszaru miejskiego – Bełżyce Centrum**
3.	Biała Podlaska	50–100 tys.	Przed akcesją (2000–2001)	–	–	Modernizacja Placu Wolności w Białej Podlaskiej
4.	Biłgoraj	20–50 tys.	2014–2020	RPO WL	52,1	Rewitalizacja Śródmieścia Miasta Biłgoraja**
5.	Dęblin	10–20 tys.	2007–2013	RPO WL	64,2	Rewitalizacja centrum miasta Dęblin wraz z zespołem pałacowo-parkowym Wyższej Szkoły Oficerskiej Sił Powietrznych
6.	Frampol	< 2 tys.	2007–2013	PROW	62,2	Zagospodarowanie Rynku wraz z budową placu zabaw dla dzieci we Frampolu
7.	Hrubieszów	10–20 tys.	2007–2013	RPO WL	69,2	Rewitalizacja Centrum Hrubieszowa poprzez porządkowanie przestrzeni publicznej Śródmieścia oraz renowacja zdegradowanej substancji mieszkaniowej z otoczeniem
8.	Janów Lubelski	10–20 tys.	2004–2006 2014–2020	ZPORR RPO WL	75,0 55,5	Rewitalizacja historycznego centrum Janowa Lubelskiego – etap II Rewitalizacja społeczno-gospodarcza Janowa Lubelskiego**
9.	Józefów	2–5 tys.	2007–2013 2007–2013	PROW PROW	57,2 61,6	Rewitalizacja parku w miejscowości Józefów – etap I Rewitalizacja parku w miejscowości Józefów – etap III
10.	Józefów nad Wisłą	< 2 tys.	2004–2006	SPO ROL	80,0	Renowacja i częściowa przebudowa skweru w centrum Józefowa nad Wisłą, ul. Plac Wolności
11.	Kock	2–5 tys.	2007–2013	RPO WL	67,6	Rewitalizacja miasta Kock
12.	Krasnobród	2–5 tys.	2004–2006	SPO ROL	80,0	Rewitalizacja centrum Krasnobrodu – Modernizacja Placu Siekluckiego

cd. tab. 1

13.	Krasnystaw	10–20 tys.	2004–2006	ZPORR	74,8	Rewitalizacja przestrzeni rynku miejskiego w historycznej zabudowie – Krasnystaw
14.	Kraśnik	20–50 tys.	2014–2020	RPO WL	55,1	Rewitalizacja miasta Kraśnik**
15.	Lubartów	20–50 tys.	2007–2013	RPO WL	65,8	Rewitalizacja centrum Miasta Lubartowa – zagospodarowanie Rynku II
16.	Lublin	> 100 tys.	2014–2020	RPO WL	64,1	Rewitalizacja części Śródmieścia Miasta Lublin
17.	Łęczna	10–20 tys.	2007–2013	RPO WL	65,5	Rewitalizacja Starego Miasta w Łęcznej – I etap (Rynek I)
			2014–2020	RPO WL	62,6	Rewitalizacja Starego Miasta w Łęcznej – II etap (Rynek II)**
18.	Międzyrzec Podlaski	10–20 tys.	2004–2006	ZPORR	72,8	Rewitalizacja zabytkowego centrum miasta – przebudowa płyty Rynku w Międzyrzeczu Podlaskim
19.	Modliborzycze	< 2 tys.	2004–2006	SPO ROL	80,0	Modernizacja parku w Modliborzycach
20.	Nalęczów	2–5 tys.	2014–2020	RPO WL	85,0	Mobilny LOF. Zadanie II. Budowa elementów Zintegrowanego Węzła Przesiadkowego – Natęczów Centrum (projekt partnerski, lider projektu gmina Głusk)
21.	Opole Lubelskie	5–10 tys.	2014–2020	RPO WL	65,7	Opole Lubelskie do dotknięcia, do zasmakowania – rewitalizacja gospodarczo-społeczna historycznego centrum Opola Lubelskiego**
22.	Parczew	10–20 tys.	2014–2020	RPO WL	60,2	Parczew – tradycja, pasja, nowoczesność
23.	Piaski	2–5 tys.	2004–2006 2007–2013	SPO ROL	80,0	Zagospodarowanie centrum Piask poprzez odnowienie i urządzenie placu zabaw, chodników i parkingów
				PROW	46,2	Zagospodarowanie centrum Piask poprzez odnowienie i urządzenie szaty roślinnej, elementów małej architektury, chodników i parkingów – II etap
24.	Poniatowa	5–10 tys.	2014–2020	RPO WL	59,3	Rewitalizacja Poniatowej szansa na ożywienie społeczno-gospodarcze Gminy Poniatowa**
25.	Puławy	20–50 tys.	Przed akcesją (2001–2002) 2012	–	–	Urządzenie centralnego placu miejskiego – terenu przyległego do Urzędu Miasta
				–	–	Montaż placu zabaw na Placu im. F. Chopina

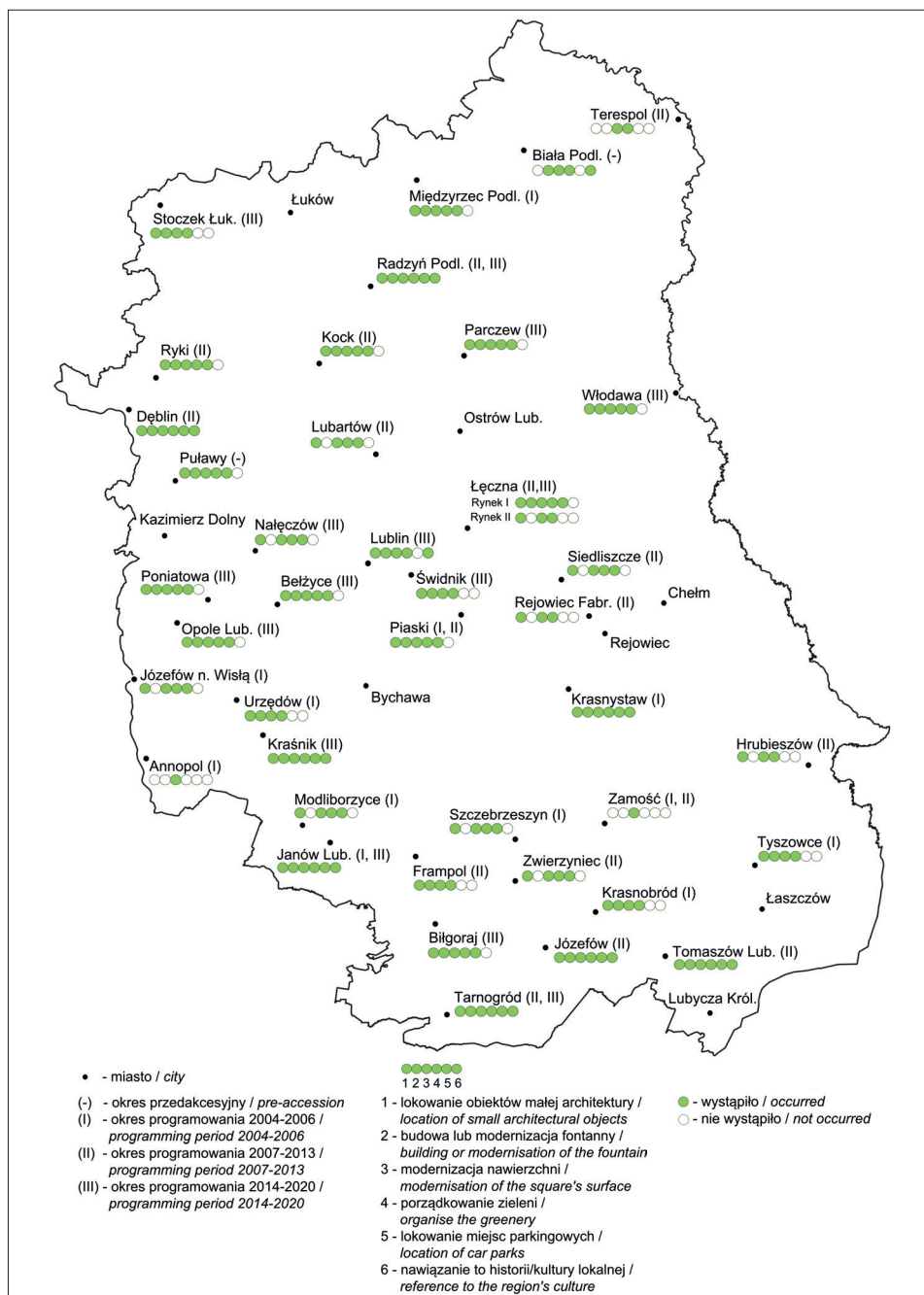
cd. tab. 1

26.	Radzyń Podlaski	10–20 tys.	2007–2013 2014–2020	RPO WL RPO WL	62,1 68,2	Rewitalizacja – Przebudowa ul. Jana Pawła II, ul. Międzyrzeczkiej i Pl. Wolności w Radzynie Podlaskim Poprawa stanu infrastruktury zespołu pałacowo-parkowego i obszaru miejskiego w Radzynie Podlaskim**
27.	Rejowiec Fabryczny	2–5 tys.	2007–2013	PROW	50,8	Rynek Miejski – przebudowa kompozycji funkcjonalno-przestrzennej terenu przy zbiegu ulic Lubelska i Hirszfelda w Rejowcu Fabrycznym
28.	Ryki	5–10 tys.	2007–2013	PO RYBY	66,9	Rewitalizacja Rynku Starego w Rykach
29.	Stedliszcze	< 2 tys.	2007–2013 2007–2013	PROW PROW	56,9 37,6	Zagospodarowanie centralnego rynku w Stedliszczu Poprawa stanu infrastruktury turystycznej Lubelszczyzny poprzez przebudowę rynku w Stedliszczu Osadzie
30.	Stoczek Łukowski	2–5 tys.	2014–2020	RPO WL	69,4	Rewitalizacja zdegradowanych terenów miasta Stoczek Łukowski**
31.	Szczebrzeszyn	2–5 tys.	2004–2006	ZPORR	70,2	Zagospodarowanie Rynku – Plac Tadeusza Kościuszki w Szczebrzeszynie, Etap I
32.	Świdnik	20–50 tys.	2014–2020	RPO WL	66,4	Rewitalizacja obszaru przy ul. Stefana Wyszyńskiego w Świdniku kierunkiem rozwoju przedsiębiorczości lokalnej oraz wzmocnienia jej potencjału, w tym kulturowego
33.	Tarnogród	2–5 tys.	2007–2013 2014–2020	PROW RPO WL	45,3 66,8	Odnowa centrum miejscowości – zagospodarowanie placu przed Tarnogrodzkim Ośrodkiem Kultury na Rynku w Tarnogrodzie
34.	Terеспol	5–10 tys.	2007–2013	RPO WL	74,4	Rewitalizacja w Gminie Tarnogród** Rewitalizacja Centrum Miasta Terеспol przy ul. Wojska Polskiego 132 w Terеспolu
35.	Tomaszów Lubelski	10–20 tys.	2007–2013	RPO WL	74,9	Rewitalizacja miasta Tomaszów Lubelski poprzez remont uliczek starego miasta oraz parku miejskiego
36.	Tyszowce	2–5 tys.	2004–2006	SPO ROL	80,0	Odnowienie i przebudowa centrum rekreacyjno-kulturalnego Tyszowiec
37.	Urzędów	< 2 tys.	2004–2006	SPO ROL	60,0	Odnowa placu centralnego wsi Urzędów

cd. tab. 1

38. Włodawa	10–20 tys.	2014–2020	RPO WL	69,2	Rewitalizacja Włodawy** Rewitalizacja zabytkowego Starego Miasta w Zamościu, I etap
39. Zamość	50–100 tys.	2004–2006 2007–2013	ZPORR RPO WL	59,8 85,0	Rewitalizacja zabytkowego Starego Miasta w Zamościu – jedynego obiektu z województwa lubelskiego wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO

* tytuł projektu nie zawsze odnosi się wprost do działań podejmowanych na rzecz zmiany zagospodarowania lub utworzenia placów miejskich, jednak pogłębiona analiza wymienionych projektów wykazała wystąpienie tego typu działań; ** inwestycja w fazie projektowej; PO RYBY – Zrównoważony Rozwój Sektora Rybołówstwa i Nadbrzeżnych Obszarów Rybackich; PROW – Program Rozwoju Obszarów Wiejskich; RPO WL – Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego; SPO ROL – Sektorowy Program Operacyjny Restrukturyzacja i Modernizacja Sektora Żywnościowego i Rozwój Obszarów Wiejskich; ZPORR – Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego

Ryc. 1. Miasta województwa lubelskiego realizujące poszczególne działania w ramach zagospodarowania placów miejskich (opracowanie własne)

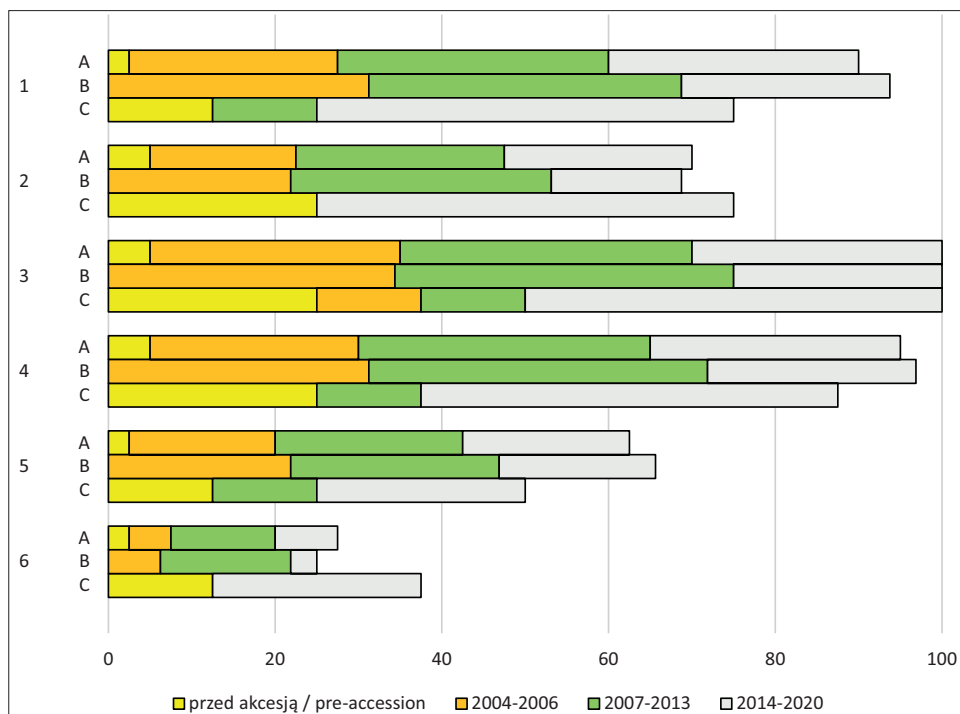
Fig. 1. Towns in the Lubelskie Voivodeship implementing particular activities as part of the spatial development of town squares (own elaboration)

Małe miasta² częściej decydowały się na działania związane z lokowaniem obiektów małej architektury, porządkowaniem zieleni oraz lokowaniem miejsc postojowych. Pozostałe jednostki natomiast chętniej decydowały się na lokowanie bądź modernizowanie fontann oraz na nawiązywanie do historii, tradycji i kultury lokalnej. Niezależnie od wielkości miasta modernizacja nawierzchni płyty placu kształtowała się na takim samym poziomie. Połowa miast zaliczonych do kategorii średnich i dużych działania rewitalizacyjne w zakresie kształtowania kluczowych przestrzeni publicznych miasta podjęła dopiero w III okresie programowania (2014–2020). W przeciwieństwie do nich małe miasta województwa lubelskiego nie realizowały działań na rzecz kompleksowego zagospodarowania placu miejskiego przed przystąpieniem Polski do UE. Podejmowały je natomiast najczęściej w I i II okresie programowania, kiedy to zrewitalizowano 75% tego typu przestrzeni (tab. 1, ryc. 1). Powyższe obserwacje mają odzwierciedlenie także w kontekście rozłożenia w czasie wyróżnionych w analizie sześciu głównych działań podjętych w ramach zagospodarowania rynków i placów miejskich miast województwa lubelskiego (ryc. 2).

Aż 90,0% placów miejskich zostało wyposażonych w nowe elementy małej architektury. Najczęściej powielanymi elementami zagospodarowania przestrzeni były ławki, kosze na śmieci oraz donice na kwiaty i drzewa. Płyta placu często otoczona jest pojedynczymi drzewami lub krzewami posadzonymi w betonowych lub drewnianych pojemnikach. Niekiedy wokół zewnętrznych krawędzi umieszczone są donice z kwiatami, które sezonowo wzbogacają stonowaną kolorystykę placów, charakterystyczną dla minimalistycznych placów miejskich. Uzupełnieniem kompozycji są drewniane ławki z oparciem oraz kosze na śmieci, zlokalizowane zwykle na obrzeżach lub w pobliżu fontanny (o ile takowa znajduje się na placu). Przeważnie elementy małej architektury wykonane są z drewna i metalu oraz betonu. Przykłady wyszukanych siedzisk miejskich można znaleźć między innymi w Lublinie i Parczewie.

W przypadku ponad połowy (70,0%) modernizowanych placów i rynków miejskich samorządowcy zdecydowali się na budowę lub modernizację fontanny w formie klasycznej bądź posadzkowej, często dodawano do niej efekty świetlne. Dominowały wśród nich wodotryski niewyróżniające się formą i kształtem. Nieco inne rozwiązanie zaobserwowano na placu w Dęblinie, gdzie fontanna przybrała kształt konturu Polski z wodotryskami symbolizującymi wybrane polskie miasta, gdzie dodatkowo wysokość strumienia wody odzwierciedla liczbę mieszkańców danego miasta. Niestety, zamysł ten jest jednak niezbyt czytelny z perspektywy zwykłego

² Zgodnie z klasyfikacją GUS: małe miasta – do 20 tys. mieszkańców; średnie miasta – 20–100 tys. mieszkańców; duże miasta – powyżej 100 tys. mieszkańców.

1 – lokowanie obiektów małej architektury; 2 – budowa lub modernizacja; 3 – modernizacja nawierzchni; 4 – porządkowanie zieleni; 5 – lokowanie miejsc parkingowych; 6 – nawiązanie do historii, tradycji i kultury lokalnej; A – wszystkie place; B – place w małych miastach; C – place w średnich i dużych miastach

1 – location of small architectural objects; 2 – building or modernisation of the fountain; 3 – modernisation of the square's surface; 4 – organising the greenery; 5 – location of car parks; 6 – reference to the local history, tradition and culture; A – all town squares; B – town squares in small towns; C – town squares in medium-sized and large towns

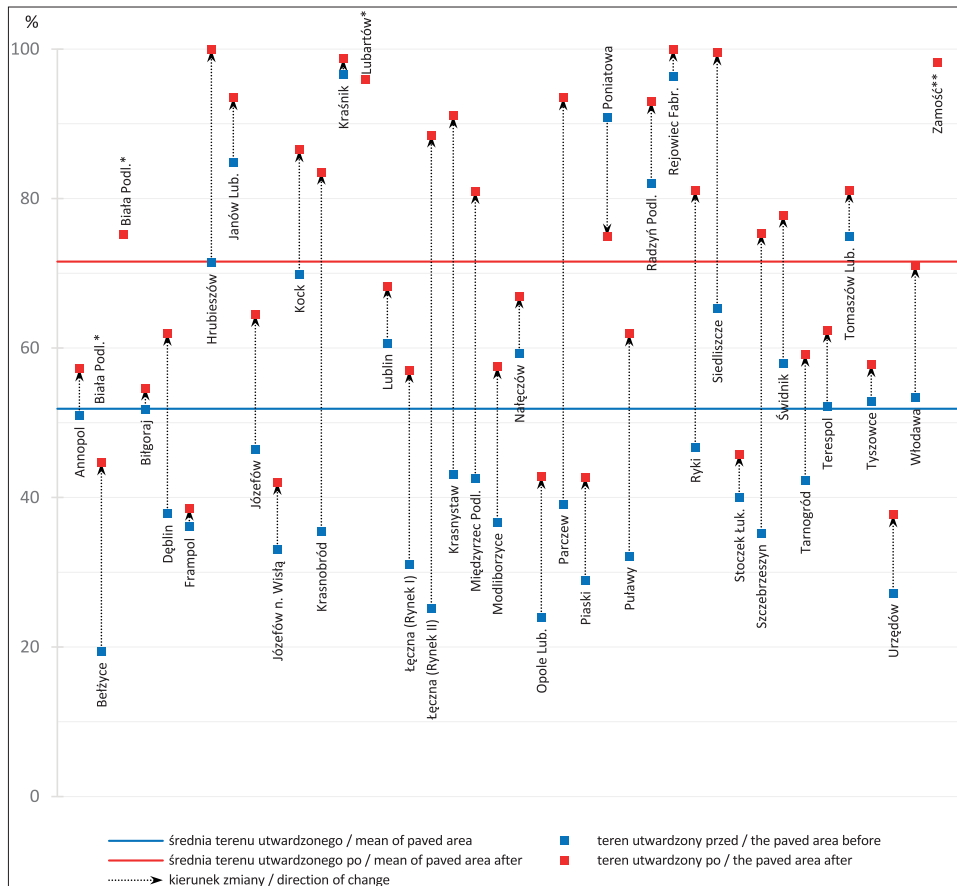
Ryc. 2. Realizacja głównych działań podjętych w ramach zagospodarowania placów w poszczególnych okresach programowania według wielkości miast (opracowanie własne)

Fig. 2. Implementation of the main activities undertaken within the framework of the development of town squares in individual programming periods according to the size of towns (own elaboration)

przechodnia. Innym przykładem jest Józefów, gdzie fontanna została ozdobiona ośmioma naturalnej wielkości rzeźbami zwierząt występujących w roztoczańskich lasach. Wiele jednostek, które zdecydowały się na lokowanie fontanny na rynku, ponosi stosunkowo wysokie koszty jej utrzymania. Można zaryzykować stwierdzenie, że w celu ich zmniejszenia obiekty te nie działają nawet w okresie letnim, przez co w zasadzie w ogóle nie spełniają funkcji, którą początkowo miały pełnić.

Wszystkie analizowane miasta dokonały modernizacji nawierzchni placu, która zazwyczaj obejmowała wymianę dotychczasowej nawierzchni na nową. W większości przypadków kluczowe przestrzenie publiczne miast po przeprowadzonej rewitalizacji uzyskały utwardzoną, najczęściej kostką brukową, betonową lub granitową, płytę główną, wykonaną w odcieniach żółci i szarości. Za przykład

mogą posłużyć takie miasta, jak Ryki (fot. 8) czy Łęczna – Rynek I (fot. 9). Dominujące wzory nawierzchni kształtowane były najczęściej na wzór przypominający układ szachownicowy lub promienisty. Co istotne, niemal w każdym przypadku towarzyszyło temu zwiększenie całkowitej powierzchni utwardzonej placu (ryc. 3). Wyjątkiem jest w tym przypadku Poniatowa, gdzie planuje się zmniejszenie udziału tego typu powierzchni na korzyść zieleni. Specyficzna sytuacja wystąpiła także w Zamościu, gdzie pomimo prac modernizacyjnych wartość ta nie uległa zmianie. Najmniejszym odsetkiem powierzchni utwardzonej placu po realizacji projektu charakteryzuje się Urzędów, a największym – Rejowiec Fabryczny (fot. 7), który jako jedyny z analizowanych placów jest w całości utwardzony. Średni odsetek powierzchni zajmowanej przez tereny utwardzone

* brak danych o powierzchni utwardzonej przed realizacją projektu; ** brak zmiany

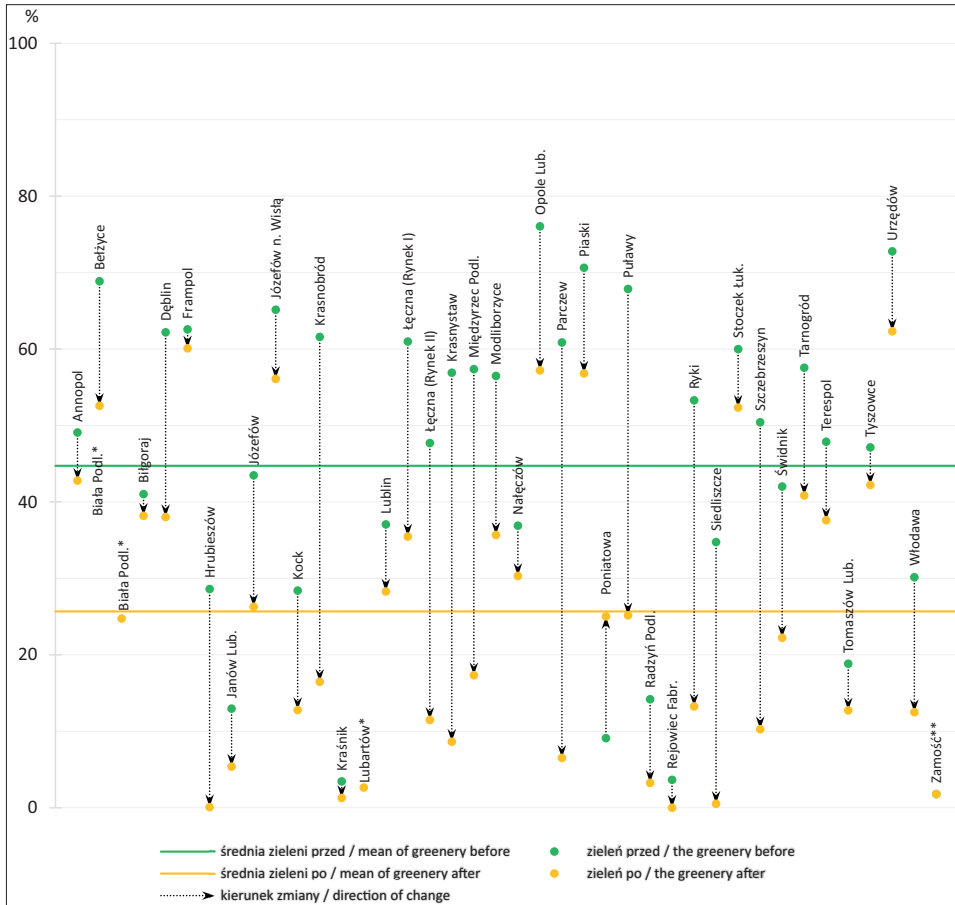
* no data on the hardened surface prior to the project implementation; ** no change

Ryc. 3. Szacunkowy udział powierzchni utwardzonych placów przed i po inwestycji (opracowanie własne)

Fig. 3. Estimated percentage of the surface of paved areas before and after the investment (own elaboration)

placu wzrósł o prawie 20%. Najmniejszy wzrost powierzchni utwardzonej odnotowano w Kraśniku, największy zaś w Łęcznej na Rynku II.

Bardzo często powyższe zadanie było powiązane z porządkowaniem zieleni (95,0% przypadków). Należy przy tym zauważyć, że działanie to obejmowało zarówno usunięcie dotychczasowej zieleni, jak i nowe nasadzenia. W wielu przypadkach otrzymanie nowej, utwardzonej powierzchni płyty rynku odbyło się kosztem ograniczenia lub całkowitego wyeliminowania istniejącej zieleni. Przykładem tego typu praktyk jest płyta rynku w Dęblinie, gdzie dokonano wycinki 80 drzew (fot. 1A, 1B), oraz w Parczewie – 58 drzew (fot. 2A, 2B) czy też całkowita likwidacja skweru w Hrubieszowie (fot. 3A, 3B). Dość zaskakującą argumentację podobnego postępowania zawarto w uzasadnieniu potrzeby realizacji projektu przebudowy rynku w Krasnobrodzie (fot. 4), wskazano bowiem, że „dla podkreślenia charakteru uzdrowskiego miejscowości zdecydowano się na zastąpienie dotychczasowego zieleńca wybrukowaną płytą wykonaną z kostki brukowej »granito« i betonowych płyt” (Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich 2009). Niestety, charakterystyczne przy tego typu działaniach jest również to, że nowe nasadzenia nie rekompensują strat, jakie zaszły w trakcie wycinki drzew, gdyż są to głównie małe krzewy, kwiaty i byliny ozdobne oraz niewielkie młode drzewa, posadzone najczęściej w donicach, które głównie ze względu na swój rozmiar nie pełnią funkcji, które pełniła dotychczasowa zieleń. Warto zaznaczyć, że rośliny umieszczane w pojemnikach często mają niewłaściwe warunki do rozwoju, co może powodować ich usychanie. W tej kwestii również istnieją godne naśladowania przykłady. Mowa tu między innymi o Włodawie, gdzie po sprzeciwach mieszkańców postanowiono zmodyfikować przyjęty wcześniej projekt rewitalizacji placu w zakresie zieleni. Główne zmiany objęły wycinkę drzew (dwóch zamiast siedemnastu) i powierzchnię terenów zielonych, która ma wzrosnąć prawie czterokrotnie z planowanych 384 m² do 1532 m². Dodatkowo oprócz nowych nasadzeń przesadzonych zostanie 9 drzew, a kolejne 14 proponuje się poddać leczeniu. Z kolei w Bełżycach zdecydowano się na zachowanie „zielonego charakteru” kluczowej przestrzeni publicznej miasta, mimo że historycznie ten teren był czterobocznym rynkiem targowym, natomiast Poniatowa jako jedyne miasto spośród analizowanych planuje zwiększenie powierzchni zajmowanej przez zieleń w stosunku do stanu sprzed rewitalizacji. Jak wskazuje ryc. 4, w zdecydowanej większości przypadków odnotowano zmniejszenie udziału całkowitych powierzchni zielonych średnio o 19%. Największy ubytek zieleni odnotowano w Parczewie (fot. 2A, 2B), najmniejszy zaś w Kraśniku. Podobnie jak w przypadku wcześniejszego działania, tak i w tym powierzchnia zieleni w Zamościu pozostała na tym samym poziomie. Po rewitalizacji najbardziej „zielony” plac jest w Urzędowie, a najmniej – w Rejowcu Fabrycznym (fot. 7).

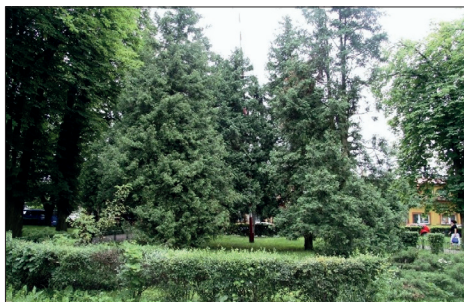

* brak danych o powierzchni utwardzonej przed realizacją projektu; ** brak zmiany
 * no data on the hardened surface prior to the project implementation; ** no change

Ryc. 4. Szacunkowy udział powierzchni zieleni placów przed i po inwestycji (opracowanie własne)
 Fig. 4. Estimated percentage of the surface of greenery before and after the investment (own elaboration)

Aż 62,5% analizowanych placów miejskich (w większości przypadków w miastach małych) posiada wydzielone miejsca postojowe na płycie rynku lub w jej najbliższym sąsiedztwie. Może to być uzasadnione faktem, że wokół placu najczęściej zlokalizowane są usługi zaspokajające podstawowe potrzeby lokalnej społeczności. Miejsca parkingowe są więc wykorzystywane przez mieszkańców, którzy załatwiają swoje codzienne sprawy, niekoniecznie korzystając z odnowionego placu. Prawdopodobnie przyczynami mniejszego zainteresowania lokowaniem miejsc postojowych w bliskim sąsiedztwie placu w miastach średnich i dużych w porównaniu do miast małych są nieco inna funkcja placu oraz ograniczona przestrzeń. Niecodziennym przypadkiem w kwestii lokowania miejsc postojowych

jest Nałęczów, gdzie pierwotnie zakładano utworzenie wielofunkcyjnego placu miejskiego otoczonego zielenią, z elementami małej architektury, skateparku i awaryjnym parkingiem, który miał być wykorzystywany podczas zlotów zabytkowych samochodów. Ostatecznie do użytku oddano plac niemal w całości przeznaczony

Fot. 1A. Plac miejski w Dęblinie przed rewitalizacją (Urząd Miasta Dęblin)
Pic. 1A. Town square in Dęblin before revitalisation

Fot. 1B. Plac miejski w Dęblinie po rewitalizacji (J. Józwick)
Pic. 1B. Town square in Dęblin after revitalisation

Fot. 2A. Plac miejski w Parczewie przed rewitalizacją (*Wspólnota parczewska*)
Pic. 2A. Town square in Parczew before revitalisation

Fot. 2B. Plac miejski w Parczewie po rewitalizacji (J. Józwick)
Pic. 2B. Town square in Parczew after revitalisation

Fot. 3A. Plac miejski w Hrubieszowie przed rewitalizacją (Urząd Miasta Hrubieszów)
Pic. 3A. Town square in Hrubieszów before revitalisation

Fot. 3B. Plac miejski w Hrubieszowie po rewitalizacji (J. Józwick)
Pic. 3B. Town square in Hrubieszów after revitalisation

Fot. 4. Plac miejski w Krasnobrodzie (J. Józwick)
Pic. 4. Town square in Krasnobród

Fot. 5. Plac miejski w Nałęczowie (J. Józwick)
Pic. 5. Town square in Nałęczów

Fot. 6. Plac miejski w Tomaszowie Lubelskim (J. Józwick)
Pic. 6. Town square in Tomaszów Lubelski

Fot. 7. Plac miejski w Rejowcu Fabrycznym (J. Józwick)
Pic. 7. Town square in Rejowiec Fabryczny

Fot. 8. Plac miejski w Rykach (J. Józwick)
Pic. 8. Town square in Ryki

Fot. 9. Plac miejski w Łęcznej – Rynek I (J. Józwick)
Pic. 9. Town square in Łęczna – Rynek I

na parking (fot. 5). Innym przykładem, w którym doszło do zawłaszczenia przestrzeni przez samochody, wpływającym na czytelność placu i jego użyteczność, są drogi lub skrzyżowania przecinające płytę placu. Sytuacja taka ma miejsce między innymi w Tomaszowie Lubelskim (fot. 6), Frampolu, Tarnogrodzie i Kraśniku, gdzie drogi dzielą plac miejski na mniejsze części. Warto zwrócić uwagę na to,

że projekty rewitalizacyjne nie zakładają wyprowadzenia ruchu kołowego z tych miejsc. Niektóre z nich przewidują natomiast możliwość zamknięcia ulic na czas trwania dużych imprez okolicznościowych.

Zaledwie 27,5% kluczowych przestrzeni publicznych miast w ramach analizowanych działań zostało zaaranżowanych w sposób, w którym wykorzystano element wyposażenia nawiązujący do historii, kultury bądź tradycji lokalnej. Co ciekawe, częściej zabieg ten stosowano w miastach dużych i średnich. Przykłady tego typu działań w małych miastach odnotowano między innymi w: Krasnymstawie, gdzie odtworzono dawne mury rynku w postaci 40-centymetrowego murku wykonanego z kamienia wapiennego; Tarnogrodzie, gdzie ustawiono 2-metrowego koguta wykonanego z płyt bakelitowych, stanowiącego symbol Sejmików Teatrów Wiejskich, które odbywają się w mieście; Janowie Lubelskim, gdzie na placu ustawiono rzeźby wykonane z piaskowca nawiązujące do zawodów popularnych na tym terenie w dawnych czasach; Tomaszowie Lubelskim, gdzie ustawiono ławeczkę upamiętniającą lokalnego działacza doktora Janusza Wincentego Petera. W miastach średnich i dużych podjęto między innymi takie działania, jak wykonanie siedzisk z lokalnego surowca w Kraśniku czy posadzenie nowego drzewa (tego samego gatunku – topoli czarnej) w miejsce 130-letniego zielonego symbolu miasta, jakim był tzw. Baobab na placu w Lublinie.

DYSKUSJA

Obecnie sektor publiczny prowadzi wiele działań na rzecz poprawy jakości przestrzeni publicznych. Samorządy podejmujące się zadania kształtowania placów miejskich często sięgają po gotowy zestaw praktyk uznawanych za globalne zasady projektowania, które jednak nie do końca dostosowują do lokalnych uwarunkowań. Zjawisko to jest również dostrzegane przez osoby nienależące do kręgu specjalistów zajmujących się kształtowaniem przestrzeni publicznych. I tak np. autor bloga podróżniczego „Wyjazdologia” (2016) dzieli się swoimi refleksjami na temat zrewitalizowanego Rynku I w Łęcznej, pisząc, że „Rynek I w Łęcznej to typowy przykład modernizacji za unijne fundusze. Nic w tym złego, przygotujcie się tylko, że będzie typowo: fontanna (a jakże), kostka, kontrolowana zieleń, ławeczki, mała architektura z katalogu. Założę się, że gdzieś w Polsce jest specjalna rynkowa Ikea, gdzie samorządy zamawiają rynki w paczkach. Do samodzielnego montażu”. Trudno nie podjąć refleksji na ten temat w świetle badań zaprezentowanych w niniejszym artykule. Zdecydowana większość zmodernizowanych placów miejskich objętych badaniami ma cechy typowe dla minimalistycznych placów publicznych. Są to przestrzenie o twardych, gładkich nawierzchniach, utrzymane w chłodnych barwach, niekiedy z wyszukаныmi meblami miejskimi. Ocena

wizualna pozwala wysnuć wniosek, że na badanym obszarze dominują jednolite aranżacje, wykonane według podobnego schematu, które lokowane są w kolejnych następujących po sobie projektach realizowanych w różnych miastach. D. Watson, A. Plattus i R. Shibley (2003) wskazują, że place ukształtowane w taki sposób nie mają wyraźnego, swoistego charakteru, stanowią jedynie mieszankę stylów i motywów zapożyczonych z różnych części świata. Jednakże gwarne i zadbane place miejskie leżą w interesie samorządów, gdyż jednostki, które je posiadają, zyskują jednocześnie znacznie większe szanse na rozwój niż te jednostki, które takich terenów nie mają (Chmielewski 2010). W szczególności zainteresowanie tworzeniem takich miejsc widoczne jest w przypadku małych miast, które przy okazji chcą dodać sobie nieco więcej miejskiego charakteru. Być może niekiedy ten jednolity schemat przestrzeni miejskich wynika z tego, że koncepcja taka okazała się sukcesem w walce o środki unijne, a pozostałe jednostki samorządu terytorialnego – chcąc zwiększyć swoje szanse w tym wyścigu – naśladują „dobre wzorce”. Na zabieg ten zwraca uwagę także K. Pałubska (2015, s. 246), zdaniem której często słyszy się, że „skoro wybrane rozwiązanie uniwersalne sprawdziło się w poprzednich 5 miastach, to sprawdzi się znowu”.

Bez wątpienia istotną rolę w procesie kształtowania placów miejskich odgrywa także konserwator zabytków, który uzgadnia projekt z podmiotem opracowującym. Na tym etapie prac pojawia się dylemat, co warto zachować lub odtworzyć i do której „wersji” placu powrócić (Mencwel 2020). Niejednokrotnie stawiany jest wymóg nawiązania do historycznej funkcji placu, który niegdyś był niezagospodarowaną przestrzenią, na której odbywały się targi i jarmarki oraz inne zgromadzenia ludności – a przecież to co działo się z placem na przełomie ostatnich lat czy miesięcy, a nawet dni, również jest już historią. W konsekwencji budowany jest betonowy plac nawiązujący do odległej przeszłości danego miejsca. Niekiedy okazuje się, że nawiązanie to jest zupełnie nieczytelne dla zwykłego użytkownika przestrzeni.

Bardzo często proces rewitalizacji jest postrzegany i utożsamiany z odnową i estetyzacją miast (Jarczewski, Kułaczkowska 2019). Można dostrzec, że wiodące działania podejmowane w trakcie rewitalizacji placów miejskich są nierozzerwalnie związane z wymogami zawartymi we wnioskach na dofinansowanie unijne. Przygotowując lokalny lub gminny program rewitalizacji czy też koncepcję projektową zagospodarowania placu, opracowujący opierają się więc na takich działaniach, w przypadku których jest duża szansa, że zostaną sfinansowane ze środków wspólnotowych. Oczywiście miasta nie są tu wyjątkiem – analogiczną sytuację można zaobserwować w przypadku działań przestrzennych podejmowanych w ramach odnowy wsi na obszarach wiejskich (por. Dymek 2019). Zdarza się, że rewitalizacja placów miejskich stanowi jedynie

działanie punktowe niosące za sobą poprawę infrastruktury komunalnej (Noworól, Noworól 2017) oraz widoczną gołym okiem zmianę wizerunku placu, ale nie prowadzi do rozwiązania problemów społecznych czy do poprawy jakości życia mieszkańców. Ważne jest zatem to, aby dokładnie przeanalizować potrzeby i oczekiwania lokalnej społeczności tak, aby osiągnąć założone cele rewitalizacji.

ZAKOŃCZENIE

Depopulacja, wieloletnie zaniedbania w sferze infrastrukturalnej i ekonomicznej oraz niedoinwestowanie ośrodków miejskich przyczyniają się do pogłębiania kryzysu polskich miast. Większość negatywnych zjawisk koncentruje się w ścisłych centrach i śródmieściach, a panaceum na ten kryzys upatruje się między innymi w procesach rewitalizacyjnych. Jednym z przejawów rewitalizacji miast jest odnowa przestrzeni publicznych.

Wyodrębniony w ramach niniejszej analizy zestaw podejmowanych czynności jest w zasadzie zestawem typowym i nie był on zaskoczeniem. Istotniejsze jest to, jak katalog tych działań został wykorzystany i jaki to przyniosło efekt. Z oceny wizualnej odnowionych bądź nowo utworzonych placów miejskich wynika, że miejsca te cechują się wysokim stopniem podobieństwa między sobą, co potwierdza hipotezę o unifikacji fizjonomii kluczowych przestrzeni publicznych miast. Ujednolicenie ich wyglądu zewnętrznego przejawia się zarówno w kontekście wykorzystanych barw i materiałów, jak i w kompozycji przestrzennej. Przestrzenie te nierzadko przyjmują formę placu z niemal identycznymi elementami małej architektury, bardzo często bez jakichkolwiek elementów nawiązujących do lokalnego charakteru miejsca, czego efektem jest zatracanie *genius loci*, a tym samym ich tożsamości. Dodatkowo analiza zmian udziału powierzchni zajmowanych przez zieleni oraz nawierzchnie utwardzone wykazała trend do zwiększania udziału terenów utwardzonych z jednoczesną rezygnacją z zieleni. W konsekwencji prowadzi to do tego, że place miejskie stają się wybetonowanymi pustyniami tworzącymi miejskie wyspy ciepła. Działania tego typu można określić mianem „betonozy”³. Wskazane trendy sprawiają, że odnowione place niczym się nie wyróżniają, przez co stają się jednymi z wielu nierozpoznawalnych miejsc.

Brak rzetelnej prognozy dotyczącej przyszłych użytkowników placu prowadzi do tego, że teren ten nie przynosi spodziewanego efektu w postaci miejsca tętniącego życiem. W przypadku małych i średnich miast przestrzenie te użytkowane

³ Autor określenia „betonoza” nie jest znany. Sformułowanie to zostało spopularyzowane w czerwcu 2019 r. w mediach społecznościowych przez J. Mencwela zapoczątkowaną przez niego akcją, w której przedstawił wygląd rynku we Włocławku po rewitalizacji.

są głównie przez społeczność lokalną, a ich aranżacja powinna zachęcać mieszkańców do spędzania w nich czasu. Tymczasem betonowe pustynie, które nie zapewniają komfortu termicznego, nie stanowią atrakcyjnego miejsca spotkań. Jeżeli dodać do tego fakt, iż dane miasto nie jest uznawane za miejscowość turystyczną, to może się okazać, że taka przestrzeń nie służy w zasadzie nikomu, a jedynymi jej zaletami są stosunkowo tanie utrzymanie i poprawa dostępności usług w centrum dzięki wydzielonym wokół placu miejscom postojowym. Zdarza się, że presja społeczna wywołana negatywnym odbiorem odnowionych przestrzeni, zmiana władarzy lub zwykła refleksja nad przeprowadzoną inwestycją prowadzi do chęci naprawienia popełnionych błędów. Jest to jednak utrudnione ze względu na współfinansowanie inwestycji ze środków unijnych, gdzie jednym z wymogów jest zapewnienie trwałości projektu przynajmniej na kolejnych 5 lat. Poza tym nie zawsze możliwe jest naprawienie wszystkich wyrządzonych szkód, zwłaszcza w przypadku gdy dokonano wycinki bezcennych, kilkudziesięcioletnich drzew, które już zdążyły się wpisać w krajobraz i tradycję lokalną.

Podsumowując niniejsze badania, można stwierdzić, że do największych bolączek współczesnego kształtowania placów miejskich w województwie lubelskim należy zaliczyć tendencję do unifikacji i swoistej „betonozy” tych przestrzeni. Równie niepokojące jest to, że na rzecz bezmyślnego powielania utartego schematu zagospodarowania placów publicznych niemal całkowicie odchodzi się od nawiązywania do lokalnej historii, kultury i tradycji. Jak słusznie wskazuje D. Jopek (2018), prowadzi to do zubożenia lokalnych wzorców będących efektem wieloletnich tradycji miejsca, a w konsekwencji może zagrażać budowaniu tożsamości narodowej przez kolejne pokolenia. Nadziei dla zmiany postępowania w dziedzinie kształtowania miejskich placów publicznych można upatrywać w konieczności adaptacji jednostek osadniczych do zmian klimatu, a także w naśladowaniu dobrych wzorców zazieleniania miast napływających do naszego państwa z krajów bardziej rozwiniętych, które obecnie dążą *de facto* do tego, aby naprawić swoje błędy w tej kwestii z przeszłości.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

- Bierwiaczonek K. 2018. Miejskie przestrzenie publiczne i ich społeczne znaczenia – próba systematyzacji. *Przegląd Socjologiczny* 67(1), 24–48. <https://doi.org/10.26485/Ps/2018/67.1/2>
- Błazy R. 2004. *Znaczenie placów śródmieścia Bytomia we współczesnym życiu miasta*. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki.
- Boerefijn W. 2000. Designing the medieval new town. *Urban Morphology* 4(2), 49–62.
- Boryczka E. 2016. Rewitalizacja miast. W: Z. Przygodzki (red.), *EkoMiasto#Zarządzanie. Zrównoważony, inteligentny i partycypacyjny rozwój miasta* (s. 167–193). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Braubach M., Egorov A., Mudu P., Wolf T., Ward Thompson C., Martuzzi M. 2017. Effects of Urban Green Space on Environmental Health, Equity and Resilience. W: N. Kabisch, H. Korn, J. Stadler, A. Bonn (eds.), *Nature-Based Solutions to Climate Change Adaptation in Urban Areas: Linkages between Science, Policy and Practice* (s. 187–205). Cham: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-56091-5_11
- Carmona M. 2010. Contemporary Public Space, Part Two: Classification. *Journal of Urban Design* 15(2), 157–173. <https://doi.org/10.1080/13574801003638111>
- Carmona M., de Magalhães C., Hammond L. 2008. *Public Space: The Management Dimension*. London – New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203927229>
- Carr S., Stephen C., Francis M., Rivlin L.G., Stone A.M. 2009. *Public Space*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chmielewski J.M. 2010. *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Cutini V. 2014. Spatial Analysis of Urban Squares. *TeMA – Journal of Land Use, Mobility and Environment*, 247–258. <https://doi.org/10.6092/1970-9870/2476>
- Czepczyński M. 2012. Przestrzeń publiczna jako forma reprezentacji społeczności lokalnych. Między hibernacją a animacją centrów małych miast woj. pomorskiego. *Studia KPZK* 144, 7–19.
- Dymek D. 2019. Znaczenie odnowy wsi w procesie przemian funkcjonalnych przestrzeni wiejskiej. *Studia Obszarów Wiejskich* 53, 95–108. <https://doi.org/10.71.63/SOW.53.7>
- Furmanek P. 2010. Przestrzenie publiczne starych miast przed II wojną światową i po powojennej odbudowie. W: P. Lorens (red.), *Problemy kształtowania przestrzeni publicznych* (s. 72–79). Gdańsk: Wydawnictwo Urbanista.
- Gawryluk D. 2015. Czy zielen stanowi zagrożenie zabytkowej przestrzeni rynków małych miast północno-wschodniej Polski? *Przestrzeń, Urbanistyka, Architektura* 1, 121–130.
- Gehl J. 2010. *Cities for People*. Washington–Covelo–London: Island Press.
- Gehl J. 2011. *Life between Buildings: Using Public Space*. Washington–Covelo–London: Island Press.
- Gehl J., Gemzøe L. 2001. *New City Spaces*. Kopenhaga: The Danish Architectural Press.
- Goheen P.G. 1998. Public space and the geography of the modern city. *Progress in Human Geography* 22(4), 479–496. <https://doi.org/10.1191/030913298672729084>
- Graczyk R., Staszewska S. 2012. Przestrzenie publiczne małych miast miejscem życia społecznego (spojrzenie urbanisty i architekta) – przykład Pobiedzisk. *Studia KPZK* 144, 135–145.
- Grimal P. 1983. *Roman Cities*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Gruszecka K., Gzell S., Rembarz G. 2009. *Osiedle. Reurbanizacja*. Warszawa: Urbanista.
- Hölscher T. 2007. Urban spaces and central places. The Greek world. W: S.E. Alcock, R. Osborne (eds.), *Classical Archaeology* (s. 164–181). Malden: Blackwell. <https://doi.org/10.11588/propylaeumdok.00004592>
- Jalaladdini S., Oktay D. 2012. Urban Public Spaces and Vitality: A Socio-Spatial Analysis in the Streets of Cypriot Towns. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 35, 664–674.
- Jarczewski W., Kułaczowska A. (red.). 2019. *Raport o stanie polskich miast. Rewitalizacja*. Kraków: Instytut Rozwoju Miast i Regionów.
- Jażdżewska I. 2006. Kształtowanie się miejskiej sieci osadniczej Polski do roku 1918 na tle zmian terytorium kraju. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 95–121.
- Jopek D. 2018. Procesy transformacji współczesnych miast na wybranych przykładach miast. *Budownictwo i Architektura* 17(2), 183–192. https://doi.org/10.24358/Bud-Arch_18_172_15
- Karta Przestrzeni Publicznej 2009. III Kongres Urbanistyki Polskiej, 4–5 września, Poznań.
- Kiełczewska-Zaleska M. 1972. *Geografia osadnictwa*. Warszawa: PWN.
- Kluźniak S. 1937. *Urbanizm*. Warszawa: Spółeczne Zrzeszenie Inżynierów.

- Kobylarczyk J. 2012. Współczesna funkcja rynku – historycznej przestrzeni publicznej w wybranych miastach. *Architektura. Czasopismo Techniczne* 29(109), 67–76.
- Kostrzevska M. 2013. *Miasto europejskie na przestrzeni dziejów*. Gdańsk: Politechnika Gdańska.
- Kozak A., Kimic K. 2014. Rola zieleni w procesie przemian zagospodarowania rynków miasteczek Lubelszczyzny (na przykładzie Józefowa nad Wisłą, Kocka, Kurowa I Wąwolnicy). *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 4, 5–26.
- Kozakiewicz S. (red.). 2003. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kuśnierz-Krupa D., Krupa M. 2015. Changes in arranging market squares of foundation towns in the south-eastern Poland after 1945 (selected examples). *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 41, 49–58.
- Lévy B. 2012. Urban Square as the Place of History, Memory, Identity. W: D. Dražić, S. Radišić, M. Simu (eds.), *Memory of the City* (s. 156–173). Belgrade: Kulturklammer.
- Litwińska E. 2012. Czy można mówić o specyfice przestrzeni publicznych małego miasta? *Studia KPZK* 144, 21–31.
- Low S.M. 2000. *On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture*. Austin: University of Texas Press.
- Lynch K. 1984. *Good City Form*. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.
- Mantey D. 2019. *Wzorzec miejskiej przestrzeni publicznej w konfrontacji z podmiejską rzeczywistością. Przykład podwarszawskich suburbiów*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mazur-Belzyt K. 2016. Efekty rewitalizacji przestrzeni centralnych małych miast. Rynek – scena miejskiego życia bez aktorów. *Studia KPZK* 168, 79–93.
- Memluk M. 2013. Designing Urban Squares. W: M. Özyavuz (ed.), *Advances in Landscape Architecture* (s. 513–530). London: InTech. <https://doi.org/10.5772/55826>
- Mencwel J. 2020. *Betonoza. Jak się niszczy polskie miasta*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Mumford L. 1961. *The City in History: Its Origins, Its Transformations and Its Prospects*. New York: Harcourt.
- Noworól A., Noworól K. 2017. Rewitalizacja obszarów miejskich jako wehikuł rozwoju lokalnego. *Studia KPZK* 177, 129–144. <https://doi.org/10.24425/118589>
- Pałubska K. 2015. Ukryte wartości małych miast Polski wschodniej. Budowanie tożsamości poprzez otwarte przestrzenie publiczne. *Przestrzeń i Forma* 23(2), 237–252.
- Parysek J. 2011. University of British Columbia w Vancouver (Kanada) jako przestrzeń publiczna szczególnego rodzaju. W: I. Jażdżewska (red.), *Przestrzeń publiczna miast* (s. 51–67). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Paszkowski Z. 2015. *Historia idei miasta. Od antyku do renesansu*. Szczecin: Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie.
- Przesmycka E. 2008. „Serce” współczesnego miasta. *Czasopismo Techniczne. Architektura* 105(4-A), 77–87.
- Rogowska M. 2016. Przestrzeń publiczna w mieście – zagadnienia wybrane. *Studia KPZK* 170, 158–164.
- Sitte C. 1965. *City Planning According to Artistic Principles*. London: Phaidon Press.
- Sıramkaya S.B. 2019. The Effect of Change in Urban Squares on Urban Identity: The Case of Konya. *Architecture Research* 9(1), 7–15. <https://doi.org/10.5923/j.arch.20190901.02>
- Słodczyk J. 2012. *Historia budowy i planowania miast*. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Słownik wyrazów obcych*. 1991. Warszawa: PWN.

- Szopińska K., Rącka I. 2017. Wpływ hałasu na jakość przestrzeni publicznej w mieście. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* 483, 163–180. <https://doi.org/10.15611/pn.2017.483.13>
- Trzaskowska E., Adamiec P. 2017. Zielen jako element podnoszący atrakcyjność i jakość przestrzeni publicznych. *Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locorum* 16(2), 111–123.
- Watson D., Plattus A., Shibley R. (eds.). 2003. *Time-Saver Standards for Urban Design*. New York: The McGraw-Hill Companies.
- Wejchert K. 1947. *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*. Warszawa: Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej.
- Wojnarowska A. 2015. Przestrzeń publiczna Uniejowa. *Biuletyn Uniejowski* 4, 25–44.
- Wojnarowska A. 2017a. Quality of public space of town centre – testing the new method of assessment on the group of medium-sized towns of the Łódź region. *Space – Society – Economy* 19, 43–63. <https://doi.org/10.18778/1733-3180.19.03>
- Wojnarowska A. 2017b. Rewitalizacja a jakość przestrzeni publicznej centrum miasta. *MAZOWSZE Studia Regionalne* 21, 35–52. <https://doi.org/10.21858/msr.21.03>
- Zgólkowa H. (red.). 2000. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* (T. 28). Warszawa: Wydawnictwo Kurpisz.
- Zięba A., Stangel M. 2016. Rewitalizacja kluczowych przestrzeni publicznych w centrach miast obszaru funkcjonalnego Chorzowa, Rudy Śląskiej i Świątchłowic. *Studia KPZK* 168, 94–110.
- Ziobrowski Z., Domański B. 2010. *Rewitalizacja miast polskich jako sposób zachowania dziedzictwa materialnego i duchowego oraz czynnik zrównoważonego rozwoju. Podsumowanie projektu*. Kraków: Instytut Rozwoju Miast.
- Zukin S. 1995. *The Cultures of Cities*. Oxford: Blackwell.

Netografia

- Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich. 2009. Projekt pt. „Rewitalizacja centrum Krasnobrodu – Modernizacja Placu Siekluckiego”, zrealizowany w ramach umowy nr 61412-UM4300028/06. Pobrane z: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:-Fjz19hcvJsJ:lubelskie.ksow.gov.pl/dobre-praktyki-na-lubelszczyznie/spo-rol.html+%cd=6&hl=pl&ct=clnk&gl=pl>
- Mapa dotacji UE. <https://mapadotacji.gov.pl>
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich. <http://prow.lubelskie.pl>
- Serwis Regionalnego Programu Województwa Lubelskiego. <https://rpo.lubelskie.pl>
- Urząd Miasta Dęblin. www.deblin.pl
- Urząd Miasta Hrubieszów. www.miasto.hrubieszow.pl
- Wspólnota parcewska*. 2020. Pobrane z: www.24wspolnota.pl
- Wyjazdologia. 2016. *Łączna – trzy rynki, dwie synagogi, jeden turysta*. Pobrane z: <https://wyjazdologia.pl/blizej/turystyka-alternatywna/leczna-rynki-dwie-synagogi-jeden-turysta>

Akty prawne

- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz.U. 2020, poz. 293).
- Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (t.j. Dz.U. 2018, poz. 1398).